

HURUFÂT DEFTERLERİ NÜFUSU ORTAYA KOYMAKTA KULLANILABİLİR Mİ? RİZE İLİ ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME*

*Eyüp KUL***

ÖZ

Rize ve çevresi, Fatih Sultan Mehmed'in 1461 yılı yazında Trabzon'a yaptığı sefer sonrasında Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Osmanlılar, fethin ardından bölgenin bir Türk-İslam beldesi haline dönüştürülmesi adına iskân siyaseti yürüttüğü gibi bir kısım yerel sakinini de başka diyarlara göç ettirerek bir nüfus dengesi kurulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Rize ve çevresi için 16. yüzyılın ikinci yarısında daha belirgin olan nüfus değişimi, yüzyılın sonlarında başlayan Celali isyanları ve bölgenin ekonomik yapısının elverişsizliği nedeniyle hızlı bir dönüşüme maruz kalmıştır. Genelde Doğu Karadeniz'den, özelde ise Rize ve çevresinden ciddi bir Hristiyan nüfusun başka diyarlara göç ettiği görülmektedir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin tuttuğu tahrir defterleri, bölgenin fetihten sonraki nüfusu hakkında detaylı bilgiler verirken, 16. yüzyılın sonlarında yaşanan dönüşüm nedeniyle tahrir defterleri yerini avârız ve cizye defterine bırakmıştır. Bu ise tüm araştırmacıların hem fikir olduğu üzere Rize ve çevresindeki nüfusun sağlıklı olarak takibini güçleştirmiştir. İşte Rize'nin 17. ve 18. yüzyıllardaki nüfusu hakkında yaşanan belirsizliğin azaltılması adına hurufât defterlerindeki cami/mescitlerin yapım tarihleri üzerinden Müslüman nüfusun bölgeye iskânı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece Rize'nin bir Türk-İslam şehrine dönüşüm sürecinin elde mevcut ama eksik nüfus verileri ile karşılaştırılması ve bölgenin 19. yüzyılda artan nüfusuna dair yeni bir yaklaşım getirilmesi bu çalışmanın konusunu teşkil etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Rize, nüfus, göç, cami, hurufât defterleri, Osmanlı Devleti.

CAN HURUFAT DEFTERS BE USED TO REVEAL THE POPULATION? AN EVALUATION IN THE PROVINCE OF RIZE

* *Gönderim Tarihi: 16.11.2024. Kabul Tarihi: 24.01.2025.* Bu çalışma Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Birimi'ne sunulan "Rize Kazasında Vakıf Eserleri (XVII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla)" adlı SBA-2016-530 kodlu proje ile desteklenen ve 3 Mayıs 2024 tarihinde Rize'de yapılan "Doğu Karadeniz'de Pontusçuluk Faliyetlerine Bakış" konulu çalıştayta sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** *Doç. Dr.,* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, RİZE. eyupkul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7143-3001.

ABSTRACT

Rize and its surroundings became part of the Ottoman Empire after Mehmed the Conqueror's expedition to Trabzon in the summer of 1461. Following the conquest, the Ottomans implemented a settlement policy aimed at transforming the region into a Turkish-Islamic town. They attempted to establish a population balance by relocating some inhabitants to other regions. However, the population changes, which became more pronounced in the second half of the 16th century, were further accelerated by the Celali rebellions at the end of the century and the region's unfavorable economic structure. It is evident that a significant Christian population from the Eastern Black Sea region, particularly from Rize and its surroundings, migrated to other lands during this period. While the tahrir defters maintained by the Ottomans provide detailed information about the population of the region following the conquest, the population data became increasingly difficult to track after the late 16th century. This was due to the transformation in the region and the replacement of tahrir defters with avariz and jizye defters. As scholars agree, this shift made it challenging to monitor the population dynamics of Rize and its surroundings accurately. In an effort to reduce uncertainty about the population of Rize in the 17th and 18th centuries, we aim to evaluate the settlement of the Muslim population in the region by examining the construction of mosques as recorded in the hurufat defters. The goal of this study is to compare the process of Rize's transformation into a Turkish-Islamic city with the available, albeit incomplete, population data, and to offer a new perspective on the region's growing population in the 19th century.

Keywords: Rize, population, migration, mosque, hurufat defters, Ottoman Empire.

Giriş

Osmanlı Devleti, tek bir hanedan etrafında yüzyıllar boyunca çok geniş coğrafi sahaları hâkimiyeti altında bulundurmuştur. Bu süre zarfında Osmanlılar, yerleşim yerlerinin sahip olduğu nüfus ve nüfus ile ilgili konular üzerinde yapılan istatistik çalışmalar olarak tarif edilen demografi¹ ile ilgili bilgilerin elde edilebileceği kayıtları tutmuşlardır. Özellikle 15. ve 16. yüzyıllar ile ilgili detaylı sayılabilecek veriler bulunmaktadır. Zira gerçekleştirilen umumi sayımlar neticesinde tutulan mufassal tahrir defterleri, bu yüzyıllara ait Osmanlı toplumunun demografik ve içtimâî yapısını, geçim vasıtalarını, ekonomik kapasitelerini içeren çok değerli bilgiler sunmaktadır². Tahrir defterleri, demografik yönden Osmanlı tarihinin en önemli belgeleri niteliğindedir. Kaynaklarda tahrirlerin yapıldığı zaman aralığına dair verilen bilgiler, uygulama sahası ile farklılık arz etmekle birlikte Osmanlıların bir yörede ilki fethin hemen ardından olmak üzere

¹ Mehmed Mehdi İlhan, "Tapu Tahrir Defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar", *ERDEM*, C: VII, S: 19 (1991), Ankara 1993, s.1.

² Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul 1991, s.144; Ömer L. Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, C: I, s.4.

çeşitli vesilelerle tahrir yaptığı açıktır³. Genel olarak 30-40 senelik fasıllarla yapılan büyük nüfus ve arazi tahrirleri, Osmanlı coğrafyası ve nüfusu hakkında önemli verileri içermektedir⁴. Ancak 16. yüzyılın sonları Osmanlı Devleti için merkezi yönetim, tabii sınırlar, askerî ve idarî yapı, toplumsal düzen, vergi sistemi ve iktisadî parametreler açısından bir dönüm noktasına işaret etmektedir⁵. Zira büyük bir mali kriz ve Celali isyanları ile içine girilen bu yeni dönemde acil para ihtiyaçlarının karşılanması için yeni düzenlemeler zarureti ortaya çıkmıştır. Bu nedenle tahrir defterleri yerini merkezî hazineenin en önemli gelir kaynakları haline gelen cizye ve avâriz vergilerini ödeyecek nüfusun tespiti amacıyla hazırlanan avâriz ve cizye defterlerine bırakmıştır⁶.

Avâriz defterlerine esas olarak yerleşim birimlerindeki haneler kaydedilirdi⁷. Bazen bu hâneler nefer, hâne ve mücerred gibi farklı kategorilere ayrılarak zikredilirdi. Ama esas olan avâriz vergisini ödemeye kabiliyeti bulunan yetişkin ve hane sahibi erkekleri tespit etmektir. Ayrıca bunların arasında yaşlılık, fakirlik, avâriz ödemeye yeterli toprağı olmama ve hastalık gibi sebeplerle haneye dâhil olmayanlar da vardı⁸. Ulema sınıfından, salihlerden, sâdâtlardan, derbentçi, tuzcu, çeltikçi, ortakçı, katrancı ve doğancılar gibi sınıflardaki kişilerden ve bazı vakıfların reayası bulunan fertlerden avâriz vergisi alınmayarak muaf tutulmuşlardı⁹. Mıntıkanın zenginliği, halkın şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmadığı, dükkân, ev ve tarla miktarı ve nihayet zamanın ve vaziyetin icaplarına göre itibari avârizhâneleri içinde 3, 5, 10 veya 15 hane birer avârizhânesi olarak kabul edilmişti¹⁰. Ancak bu bilgi bile kesin bir yargı yerine bölgeden bölgeye değişebilen bir gerçekliği de vurgulamaktaydı. Örneğin, çalışma konusu olan Rize ili ile ilgili 1688 tarihine ait bir kayıta

³ Mehmet Öz, “Tahrir”, *DİA*, İstanbul 2010, C: 39, s.426.

⁴ Ömer L.Barkan, “Tarihi Demografik Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *TM*, S: X, İstanbul 1953, s.9 vd; Dündar Günday, “Tahrir Defterleri ile Mukataa Defterleri Arasında Bir Mukayese”, *POF*, C: 27, Sarajevo 1979, s.277-278.

⁵ Yunus Koç, “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *TALİD*, C: III, S: 6, İstanbul 2005, s.183-184.

⁶ Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufasssal Avâriz Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, C:III, s.738.

⁷ Halil İnalçık, “Ottoman Social and Economic History: A Review”, *I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s.4.

⁸ Mehmet Öz-Fatma Acun, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufasssal Avâriz Defteri (1642-43 Tarihli)*, Ankara 2008, C: VII, s.xxiii.

⁹ Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, *Belleten*, Çev. Şinasi Altundağ, C: VIII, S:32, Ankara 1944, s.611; Mehmet Ali Ünal, “1056/1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, S: 199, Ankara 1987, s.119.

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Avâriz”, *İA.*, Eskişehir 2001, C: II, s.14-15.

Hemşin'in her yirmi neferi bir hane olarak kabul edilmiş ve nüfus buna göre hesaplanmıştı¹¹.

Bu yeni defter tutma usulü, özelde Rize, genelde ise tüm Osmanlı ülkesindeki şehir ve köylerin nüfus verilerinin sağlıklı olarak takibini zorlaştıran temel unsurdur. Her ne kadar bazı avâız defterlerinde gerçek hane ile avâız hanesi birlikte verilmekteyse de bu durum her kaza için geçerli bir olgu değildi. Bununla birlikte günümüz Rize ili nüfusuyla alakalı Osmanlı Arşivi'ndeki defterler üzerinden birtakım tespitler ortaya konmuş, dahası Doğu Karadeniz bölgesine dair çalışmalar yapılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda bölgenin nüfus değişimleri ile ilgili öncü çalışmalar Bostan'a¹² aittir. Bunun dışında Demirci¹³, Sezgin¹⁴, Öztürk¹⁵, Tosun¹⁶ ve Dursun¹⁷ gibi araştırmacılar başta olmak üzere çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Genel olarak bu çalışmalardan elde edilen sonuç ise bölge nüfusuna dair sağlıklı verilerin 15, 16 ve 19. yüzyıllara ait olduğu, bunun aksine 17. ve 18. yüzyıllar ile ilgili nüfus verilerinin ise eksik bulunduğu yönündedir.

Diğer yandan hurufât defterleri özelinde de Türkiye'de çok sayıda çalışma yapıldığı malumdur. Bu çalışmalardan Doğu Karadeniz'deki kazalarla

¹¹ Temel Öztürk, "XIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız Ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 5, S: 5, 2008, s.104.

¹² M. Hanefi Bostan, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002; M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020; M. Hanefi Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed. Veysel Usta, Ankara 2007, s.125-152; M. Hanefi Bostan, "XVII.Yüzyıl Avarız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı", *XIV.Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 2005, C: II/I, s.413-429.

¹³ Süleyman Demirci, "Osmanlı'da Devlet, Toplum ve Ekonomi: XVII. Yüzyılda Trabzon Eyaletinin Avâızhâneleri ve Vergi Miktarları Üzerinde Gözlemler", *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri Trabzon:18-23 Eylül 2006*, Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2011, s.543-555.

¹⁴ İbrahim Sezgin, "XVII.Asırda Of Kazâsının Nüfusu", *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon 2002, C: I, s.154-156.

¹⁵ Öztürk, *a.g.m.*, s.93-112.

¹⁶ Miraç Tosun, *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Serander Yayınları, Trabzon 2018.

¹⁷ Trabzon'a bağlı Arsin'de dört köy tamamen boşaldığı gibi pek çok köyde de nüfus azalmıştı. Yücel Dursun, "Küçük Bir Köyden Bir İlçeye, Arsin'in Tarihi Serüveni", *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, ed. Çoşkun Erüz, Artı6 Medya Yayıncılık, Ankara 2019, s.39-62.

ilgili de Temel¹⁸, Aygün-Açık ve Şimşek¹⁹, Kul²⁰ ve yine Aygün²¹ tarafından önemli çalışmalar yürütülmüştür. Livane (Artvin) Kazası ilgili çalışmada ibadethanelerin %80'inden fazlasının 18. yüzyılda yapıldığı, 18. yüzyıl başında yılda dört cami inşa edilirken, yüzyıl ortalarında bu sayının ikiye, 19. yüzyılın başlarında ise bire kadar düştüğü, mescitlerin birçoğunun nüfusun artışına paralel olarak minber konulmak suretiyle camiye dönüştürüldüğü ifade edilmektedir²². Bu makalenin de konusunu teşkil eden ve Kul tarafından hazırlanan kitapta ise temelde hurufât defterleri baz alınarak, özellikle Rize şehir merkezindeki dönüşüme ve nüfus artışına odaklanılmış, diğer yandan kazalardaki camilerle ilgili kayıtlar ise genel bilgi olarak okuyucuya sunulmuştur²³. Aygün'ün Of Kazası²⁴ özelinde hurufât defterleri temelinde yaptığı çalışma ise ibadethanelerin nüfus üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Aygün, bu eserde 1700'lü yıllara doğru 91 köy/mahalle yerleşimine sahip Of Kazası'nda, 1690-1730 yılları arasında 26 yerleşim yerinde camilerin mevcut olduğunu, 64 yerleşim yerinde ise cami bulunmadığını belirtmektedir. Hakeza Aygün, hurufât kayıtlarına göre Of Kazası'ndaki köy ve mahallelerin cami ile dolmasının büyük oranda 1730-1830 yılları arasında meydana geldiğini yazmaktadır. Yani hurufât temelli yapılan çalışmalarda da bölgedeki nüfusun 18. yüzyıl ile artışa geçtiği açıkça görülmektedir.

Öyleyse Rize'nin 17. ve 18. yüzyıldaki nüfusu hakkında başka neler söylenebilir? İşte bu çalışma ile yukarıda adları zikredilen araştırmacıların da üzerinde vurguladığı eksik bilgiler ile hurufât defterleri bazında yapılan çalışmalarda ise nüfus artışının 18. yüzyıl ile yükseldiği şeklindeki kayıtların Rize ili özelinde değerlendirilmesine çalışılacak, hurufât defterleri temelinde ibadethanelerin yapıldığı tarihler üzerinden bir çerçeve çizilecektir. Ancak konunun daha da iyi anlaşılması adına, 17. ve 18. yüzyıl öncesi ve sonrası ile ilgili nüfus verileri paylaşılacak, nüfusun akıbeti hakkında bilgi verilecek,

¹⁸ Eşref Temel, "Hurufât Defterleri'ne Göre XVIII.-XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.131, 135-136.

¹⁹ Necmettin Aygün-Turan Açık-Eyyub Şimşek, *Trabzon Hurufat Defterleri (Vakıflar ve Görevlileri 1691-1835)*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2019.

²⁰ Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020, s.73-89.

²¹ Necmettin Aygün, *Of Kazası'nda Dinî Yapılar ve Görevlileri Of'un İskân Tarihine Hurufat Kayıtları'nın Katkısı*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2021.

²² Eşref Temel, "Hurufât Defterleri'ne Göre XVIII.-XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.131, 135-136. 124-164.

²³ Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020, s.73-89.

²⁴ Necmettin Aygün, *Of Kazası'nda Dinî Yapılar ve Görevlileri Of'un İskân Tarihine Hurufat Kayıtları'nın Katkısı*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2021, s.69.

ardından buradan sağlanan veriler ışığında hurufât defterleri temelinde bir kıyaslama yapılacaktır.

Rize’de Nüfus ve Nüfusu Etkileyen Faktörler (Fetihten 18. Yüzyıl Sonlarına Kadar)

Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleştirilen fetihler ve yapılan reformlar ile büyük bir değişim-dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu fetih siyasetinde Trabzon merkezli Rum Devleti de 15 Ağustos 1461 tarihinde ortadan kaldırılmış ve bu devletin hâkim olduğu topraklar Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Her ne kadar dönemi ifade eden kaynaklar da Rize’nin fethi ile ilgili bir bilgi yer almamakla birlikte sonraki dönemlere ait arşiv vesikaları ve kroniklerdeki bilgiler, Çoruh Nehri’ne kadar olan sahanın Trabzon’un fethi ile Osmanlı sınırlarına dâhil edildiğini ortaya koymaktadır²⁵. Öyle anlaşıyor ki, Osmanlılar bölgeyi ele geçirdikten sonra sistemli bir iskân siyaseti de yürüterek Rize ve çevresinin bir Türk-İslam beldesi haline gelmesine çalışmıştır. Fetihten önce güneyden gelen Türk akınlarına maruz kalan Rize ve çevresi, gayrimüslim ahalinin meskûn olduğu bir coğrafi sahaydı. Ancak sistemli iskân politikası ve bölgede yürütülen çalışmalarla ilgili Osmanlı arşiv vesikalarında çok sayıda örnek bulunmaktadır. Öyle ki ilk tahrir kayıtları, bölgeye Rumeli’den sürgün yollu gönderilen kişilerin varlığını ortaya koyarken²⁶, Trabzon’un ilk sancakbeyi Kasım Bey zamanında bölgedeki bazı kişilerin Rumeli’ye sürgün edildiği de ifade edilmektedir²⁷. Yani Osmanlı Devleti, bölgeyi bir Türk-İslam beldesi haline getirmek için Balkanlardaki yoğun olarak Türk, az sayıda ise Arnavut ve Boşnaklara bölgede tımar verdiği gibi yerel sakinler olan Hristiyanları ise Balkanlara zorunlu sürgüne tabi tutarak nüfus dengesi oluşturmaya gayret göstermiştir. Üstelik bu girişimlerin süreklilik arz ettiği de arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

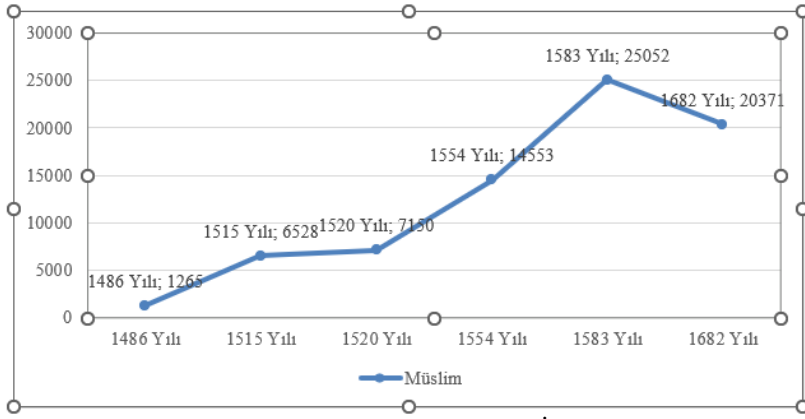
Hanefi Bostan, tahrir ve avâız defterlerine dayalı olarak hazırladığı çalışmasında Rize ilindeki nüfus hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bostan’ın adı geçen defterlere dayalı olarak hazırladığı tahmini nüfus bilgileri aşağıdaki grafiklerde görülmektedir²⁸.

²⁵ Eyüp Kul, “Osmanlı Fethinin Akabinde Trabzon Sancağı’na Bağlı Rize’nin Kurulduğu Yer Neresidir?”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon*, I, ed. Temel Öztürk-Arif-Koday-Şefik Memiş-Muhammet Şen, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Trabzon 2023, s.295.

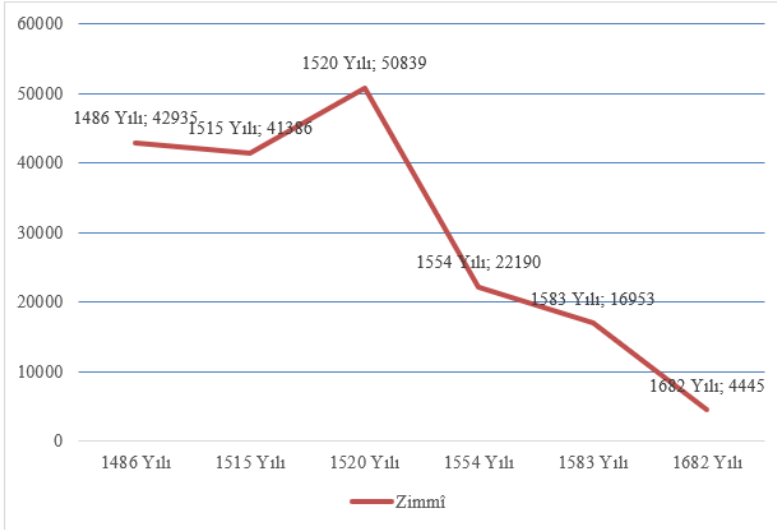
²⁶ İdris Bostan, “Rize”, *DİA*, İstanbul 2008, C: 35, s.148; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, s.226-227.

²⁷ M. Tayyip Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, C: XXVI, S: 102, Ankara 1962, s.321.

²⁸ Bostan, *a.g.e.*, s.190.

Grafik 1: 1486-1682 Yıllarında Bugünkü Rize İli Dâhilinde Yaşayan Müslüman Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Çizelgesi

Grafik 2: 1486-1682 Yıllarında Bugünkü Rize İli Dâhilinde Yaşayan Gayr-i Müslim Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Çizelgesi

Bostan, yukarıdaki iki grafik üzerinden bölgede içe ve dışa yönelik önemli nüfus hareketinin gerçekleştiğini, bu nüfus hareketinin normal bir nüfus artışı ya da ihtida ile izah etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Zira Bostan, Müslüman nüfusun 1520’de 7.150 kişi iken 1554’te %100’den fazla büyüyerek 14.553 kişiye yükseldiğini, buna mukabil Hıristiyan nüfusun 50.839 kişiden 22.190 kişiye düşerek 28.649 kişi azaldığını belirtmektedir. Diğer yandan Müslüman nüfusun 1554-1583 yılları arasında 14.553 kişiden 25.052

kişiyeye çıktığını, Hristiyan nüfusun ise bu tarihler arasında 22.190 kişiden 16.953 kişiyeye gerileyerek 5.237 kişi azaldığı vurgulanmaktadır. Lakin burada dikkati çeken nokta 1583-1682 yılları arasındaki nüfus hareketliliğidir. Avârız defterindeki kayıtlar, yaklaşık bir asırda Müslüman nüfusun 25.052 kişiden 20.371 kişiyeye düştüğünü (azalış 4.700 kişi), gayrimüslim nüfusun ise 16.953 kişiden 4.445 kişiyeye gerilediğini (azalış 12.500 kişi) ortaya koymaktadır²⁹. Bu grafikler ışığında gerek Müslim gerekse gayrimüslim nüfusta yaşanan bu büyük azalışın arka planında neler olduğu sorusu akla gelmektedir.

Yukarıda verilen grafiklerde de açıkça görülen nüfus azalışı ile ilgili soruların bazı cevapları bulunmaktadır. Aslında bu istatistiklerin açıkça gösterdiği azalış eğrisinin arka planında tüm bölgeyi ilgilendiren olguların yattığını da söylemek mümkündür. Bu sorunların temelinde bölgenin coğrafi yapısının etkileri ile ortaya çıkan ekonomik faaliyetlerdeki zorluklar ve 16. yüzyılın sonlarında bölgede etkisini gösteren Celali tarzı isyanların payı başı çekmektedir. Bu temel iki sorun, bölgedeki nüfus üzerinde ciddi sonuçlar doğurmuştur.

1583 tarihli Hemşin'e ait resmî arşiv vesikaları bölgenin taşlık ve kayalık olmasından dolayı mahsul yetiştirilmediğini ve bu nedenle de toprağa dayalı vergi alınmasının mümkün olmadığı gerçeğini dile getirmektedir³⁰. Sadece tahrir memurları değil, aynı zamanda bölgedeki idarecilerin de bu hususu dile getiren sözleri başkent ile yapılan yazışmalara yansımıştır. Örneğin, neredeyse çeyrek asır boyunca Trabzon'da sancakbeyliği yapan Yavuz Sultan Selim, 1510 yılında babası Sultan II. Bayezid'e yazdığı mektupta bu sıkıntıları dile getirmektedir. Şehzade Selim'e göre bölgede topraktan bir mahsul elde edilmediği, arpanın bulunmadığı, bu ürünlerin yokluğun her daim hissedildiği, buğdayın Türkmen diyarından ve Kefe taraflarından geldiği ve bu nedenle pahalı olduğu, burada görev yapan sancakbeylerinin büyük sıkıntı çektikleri, ortaya çıkacak bir hastalık halinde Trabzon'dan kapı halkıyla gidilip yerleşilebilecek bir sahanın bulunmadığı, Rize, Giresun ve Sürmene bölgesi ile Kürtün ve Şiran bölgesinin dağlık ve aşılması güç bir coğrafyaya sahip olduğu, serzenişli cümlelerle sultana izah edilmiştir³¹. Şehzade Selim'in dile getirdiği olumsuzluklar, yüz yıl sonra Of Kadısı Ömer tarafından da tekrar edilmektedir. Kadı Ömer, bölgenin taşlık ve ormanlık alanlardan oluşması nedeniyle köylülerin ziraat edecek yerlerinin olmadığını, halkın hayatını sürdürmek için ihtiyaç duyduğu arpa ve buğdayın ise Rumeli bölgesinden getirildiğini arz etmektedir³². Bölgedeki üretim noktasında

²⁹ Bostan, *a.g.e.*, s.190-191.

³⁰ Bostan, *a.g.e.*, s.135.

³¹ Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *Tarih Dergisi*, C: 6, S: 9, İstanbul 1954, s.75-76; M. Hanefi Bostan, "Yavuz Sultan Selim'in Şehzâdelik Dönemi (1487-1512)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S: 40 (Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı), İstanbul 2019, s.49.

³² Bostan, *a.g.m.*, s.133-134.

yaşanan sorunlar, tımar tevcih kayıtları üzerinden de takip edilebilmektedir. Nitekim bazı köylerin verimli tarım arazilerine sahip olmayışı tımarlara talipli bulunamamasının önündeki en büyük engeldi ve bu durum onlarca yıl tımarların boş kalmasına veya zaman içinde terk edilmesine neden olmaktaydı³³.

Celâlî tarzı isyanlar ise başta gayrimüslimler olmak üzere bölgede ikamet eden nüfus üzerinde derin izler bırakmıştır. 1609-1610 tarihli bir belgede Trabzon ve Rize bölgelerinde yaşayan 15 bin cizye mükellefinin Celâlî eşkıyası baskısı nedeniyle sayılarının 2.500 haneye düştüğü, hatta bu kişilerin Kefe, Bursa ve Balkanlara göç ettikleri tespit olunmuştur³⁴. Bu çok büyük göç hadisesi, Of kadısı Ömer'in "*eğer bu minval üzere kalırsa cümle Trabzon ahalisi kurâların bir ferd kalmadığı...*" şeklinde dile getirildiği³⁵ sözlerini de açıklamaktadır.

Bu arşiv kayıtları bölgedeki çok boyutlu zorlukların yaşadığını ortaya koyarken Rize'deki nüfusunun bundan nasıl etkilendiğini açıklamak o kadar da kolay değildir. Fetihten sonra bölgede tutulan ayrıntılı tahrir defterlerinin yerini, 17. ve 18. yüzyıllarda avâriz defterlerinin almış olması bunun arka planında görülen en büyük sebeptir. Dolayısıyla Rize nüfusunun yükseliş azalış eğrisi tam olarak ortaya konulamamakta fakat mevcut avâriz ve cizye defterlerindeki kayıtlar üzerinden nüfusun seyri hakkında bazı yorumlar yapılabilmektedir.

Bu nüfus verileri her ne kadar eksik olsa da ortada bir gerçek bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Rize'nin de dâhil olduğu Doğu Karadeniz bölgesindeki nüfusta ciddi bir azalış söz konusudur. Eşkıya hareketleri ve ahalî üzerinde oluşan baskılar, ehl-i şer' ve ehl-i örf taifesinin kanuna aykırı davranışları nedeniyle ahaliden haksız vergi toplanmasının oluşturduğu sıkıntılar, yaylacılıkla geçimini sağlayan bölge insanına yapılan müdahaleler, uzun savaşların getirdiği ekonomik sıkıntılar³⁶, Abaza, Gürcü ve Kazak eşkıyalarının bölge üzerindeki yağmacı etkileri³⁷, süren savaşlar nedeniyle yaşanan olumsuzluklar³⁸ gibi çok farklı sebeplerle nüfus üzerinde baskı oluşmuştur. Bu sorunların neticesinde devletin eşkıyalık yapan bazı köy ahalilerini hayvan, mal ve eşyaları ile birlikte Faş Kalesi'ne sürgün ettiği³⁹, baskı ve vergi talepleri nedeniyle bölgedeki bir kısım Ermeni'nin Trabzon şehrine göç ederek

³³ Eyüp Kul, "Rize Kalesi", *Karadeniz Araştırmaları*, C: XV, S: 58, Yaz 2018, s.40-41.

³⁴ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1964, s.20, dipnot 70, 71.

³⁵ Sezgin, *a.g.m.*, s.153.

³⁶ Bilge Fırat, *Rize'de Sosyal Hayat ve Asayiş Sorunları (1663-1774)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Rize 2024, s.74-122.

³⁷ Kul, *a.g.m.*, s.31-35.

³⁸ Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s.163.

³⁹ BOA, Cevdet Dahiliye: 370, Evasit-ı Cemaziye'l-ahir 1144/Aralık 1731.

yerleştiği⁴⁰, bir kısmının 18. yüzyılın ilk yarısında Hemşin'den Canik bölgesine göç ettiği, Hemşin voyvodalarının baskılarının da bunda etkili olduğu çeşitli araştırmalarda ortaya konmuştur.

Bu eksik defter serileri ve arşiv vesikalarına yansıyan sorunlar, bölge nüfusu üzerinde bir etki bırakmakla birlikte bunun ne kadar olduğu tam olarak tespit olunmuş değildir. Temel Öztürk, 18. yüzyıl cizye ve avâriz kayıtları çerçevesinde Trabzon Sancağı'ndaki nüfusu 40 bin civarında vermekte ve nüfusun bu miktarda düşük çıkmasının arka planında yatan sebepleri ise temelde özet avâriz ve cizye kayıtlarındaki oldukça sınırlı verilere bağlamaktadır⁴¹. Hanefi Bostan ise 17. ve 18. yüzyıl boyunca Doğu Karadeniz'in genelinde ciddi bir nüfus azalışı meydana geldiğini ifade eden diğer bir araştırmacıdır. Yazara göre 16. yüzyılın sonlarında yaklaşık 250 bin olan Doğu Karadeniz nüfusu, yüzyılın sonlarında yaklaşık %180'lik azalış ile 90 bine düşmüş ve bu gerileme 18. yüzyılda da devam ederek 80 bine inmiştir. Ancak Kırım ve Kafkasya'nın Rusya'nın kontrolüne geçmesi ile bölgeden gelen göçmenlerin sayısındaki artış, Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Karadeniz'in ticaret gemilerine açılması ve İran ile ticarî faaliyetlerin canlanması, bölgedeki nüfusta yeniden bir artış meydana gelmiştir. Nitekim 19. yüzyılın ilk çeyreğinde nüfus 280 bine çıkarak 60 yıl öncesine oranla %250 artış göstermiştir⁴². Özetle Bostan, Doğu Karadeniz'in yeniden bir nüfus artışı ile karşı karşıya kaldığı dönemi 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olduğunu söylemektedir. Bu bilgiler de göstermektedir ki, bölgenin nüfusunu detaylı olarak ortaya koymak mümkün değildir. Bununla birlikte Müslüman bir kişinin ibadetini yapması için zorunlu olan cami ve mescitlerin varlığı ve bu ibadethanelerin yapılış tarihleri, bölgedeki Müslüman nüfus hakkında bir değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır. Sınırlı arşiv vesikalarının varlığı ve yorumlama farklılıkları dikkate alınarak bölge nüfusu özelinde başka bir yaklaşım sunulması yerinde olacaktır.

Cami ve Mescitler ve Cami ve Mescitlerin İnşa Edilme Tarihleri Üzerinden Rize Nüfusu Hakkında Bir Değerlendirme

15. ve 16. yüzyıllardaki tahrir defterleri gibi ayrıntılı sayımları içeren kayıtların yokluğu, 17. ve 18. yüzyıl içindeki nüfusu tam olarak aydınlatılmayı imkânsız kılmaktadır. Bu nedenle bazı yeni tespitler yapılması için başka verilerden yararlanmak, elde edilen bulguları nüfus açıklamalarına bir yeni bakış açısı sunmak gerekmektedir. *“Denildi mi bir yere Türk beldesi, gözüm albayrak arar, kulağım ezan sesi”* dizelerinde de ifade edildiği üzere camilerin varlığı, bir yerin Müslüman Türk beldesi olduğunun en somut göstergelerindendir. Dolayı-

⁴⁰ Tosun, *a.g.e.*, s.70; P. Minas Bıjškyan, *Pontos Tarihi-Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çev. Hrand D. Andresyan, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul 1998, s.54-55.

⁴¹ Öztürk, *a.g.m.*, 2008, s.112.

⁴² Bostan, *a.g.e.*, s.239; Bostan, *a.g.e.*, s. 146, 151-152.

sıyla Rize'deki camilerin inşa edildiği dönemler, doğal olarak Müslüman nüfusun varlığına ve bölgenin iskânına işaret etmektedir. Elbette daha önceki çalışmalardan da yola çıkarak kısmi bir ihtida vakalarının olduğu da söylenebilir. Böylece Bostan'ın 16. yüzyıl sonlarından itibaren düşüş yaşayan bölge nüfusunun 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış gösterdiği tezine, cami/mescitlerin varlığı üzerinden bir inceleme ve değerlendirme yapılma imkanı bulunmaktadır.

Malum olduğu üzere hurufât defterleri, vakıfların günlük her türlü görev tevcihatının kaza esasına göre tutulduğu defter serileri olup⁴³, atik olanları h.1086-1103 (1675-1691) tarihleri arasındaki tevcihleri, cedid olanları ise h.1102-1258 (1690-1840) tarihleri arasındaki tevcihatı içermektedir⁴⁴. Yani hurufât defterleri, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan sürede ilgili kazada her türlü görev tevcihâtının tutulduğu defterlerdir⁴⁵. Bu defter serilerinden Rize Kazası'na ait 23, Mapavri (Çayeli) Kazası'na ait 24, Hemşin Kazası'na ait 18 ve Atina (Pazar) Kazası'na ait 17 olmak üzere günümüz Rize'sinin Fındıklı ilçesi haricindeki kısmıyla alakalı olarak toplam 82 hurufât defteri Ankara'da bulunan Vakıflar Arşivi'nde yer almaktadır⁴⁶.

⁴³ Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990, s.3.

⁴⁴ Bu seri içinde kayıtlı olmakla birlikte 16. yüzyılın son çeyreğine ait iki defter de vardır. Bu defterlerden biri h.995/m.1586 tarihli İstanbul Rumeli Elif ve diğeri ise h.999/m.1590 tarihli İstanbul ve Rumeli Mahlût Hurufât'tır. Bu iki defterin kayıt tarzı ile 1690'lı yıllardan sonra tutulan ve seri haline gelen defterlerin kayıt tarzları birbiriyle aynıdır. Ancak bu iki tarih arasında başka defterlerin olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, hurufât defterlerinin seri hale gelmesi 1690'lı yılları bulmuştur. Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2010, C:IV/I, s.826. Ancak Yasemin Beyazıt, hurufât defterlerinin *Cihat Ruznamçesi* olduğunu belirterek, cihat ruznamçesinin düzenli hale gelişiyile ortaya çıktığını düşünmektedir. Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C: 5, S: 1, 2013, s.44.

⁴⁵ Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990, s.14-16; Şerife Eroğlu Memiş, "Hurûfât ya da 'Askerî Rûznâmçe Defterlerinde Yer Alan Vakıf Kurumları Dışındaki Atamaların Kazâ-yı Kudüs-i Şerif Örneğinde İncelenmesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 39, Ankara 2016, s.72.

⁴⁶ Bu defterlerdeki kayıtların en eski tarihli Şevval 1102/Haziran-Temmuz 1691 tarihli Rize merkezindeki Çarşı Mahallesi'nde yer alan Dizdar Hüseyin Ağa Camii ile başlamakta ve Atina Kazası'na ait 29 Aralık 1834 tarihli atama kaydıyla son bulmaktadır. Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020, s.46-47, 166, 266.

Harita 1: Rize, Mapavri (Çayeli), Hemşin ve Atina (Pazar) Kazaları Sınırları (Hurufât Defterlerine Göre)⁴⁷

Yukarıdaki haritada da görüldüğü üzere günümüz Rize'si, hurufât defterlerindeki bilgilere göre Fındıklı ilçesi haricinde Trabzon Sancağı'na bağlı Rize, Mapavri (Çayeli), Atina (Pazar) ve Hemşin olmak üzere dört kazaya ayrılmıştır.

Ayrıca bu sınırlara ilaveten Rize, Mapavri (Çayeli), Atina (Pazar) ve Hemşin kazaları ile ilgili hurufât defterlerindeki bilgilerden (Fındıklı hariç) bölgedeki cami/mescitlerin ne zaman inşa edildiği, sayılarının ne kadar olduğu, cami/mescitlerde görevli personelin atanma şartlarının neleri içerdiği, personelin görev yaptığı sürelerin ne kadar olduğu, bir cami/mescitte kaç kişinin görev aldığı, bunların aldıkları ücretlerin ne kadar olduğu gibi bilgilere ulaşmak mümkündür.

	Mahalle/Köy	Cami/Mescit Sayısı
Rize Merkez	17 Mahalle	25
Rize Kazası	87 Köy	90
Mapavri (Çayeli) Kazası	41 Köy	45
Hemşin Kazası	45 Köy	46
Atina (Pazar) Kazası	42 (1'i nefis, 41 köy)	45
Toplam	232	251

Tablo 1: Hurufât Defterlerine Göre Bölgedeki Cami/Mescit Sayıları⁴⁸

⁴⁷ Kul, *a.g.e.*, s.162.

⁴⁸ Kul, *a.g.e.*, s.48, 166, 205, 239, 267.

Tablo 1’de de görüldüğü gibi Rize merkezi, Rize Kazası, Mapavri (Çayeli) Kazası, Hemşin Kazası ve Atina (Pazar) Kazası’ndaki cami/mescit sayısı toplam 251’dir. En çok eser, köy sayısı ile orantılı olarak Rize Kazası’nda yer almaktadır. Diğer üç kazadaki köy ve cami/mescit sayıları neredeyse birbirine eşittir. Atina Kazası’ndaki bir yerleşim yeri kazanın merkezini yani nefisini temsil etmektedir. Bu noktada bu cami veya mescitlerin hangi yüzyılda ve ilgili yüzyılın hangi yılında inşa edildiği sorusu akla gelmektedir. Böylece elde edilecek veriler ile Bostan’ın bölgedeki nüfusun azaldığı, 19. yüzyılda yeniden yükselişe geçtiği yönündeki tespitin yerinde olup olmadığı sorgulanma imkânına sahip olunacaktır. Ancak bu yapılırken cami/mescitlerin yapım tarihlerinin tek tek verilmesi yerine, hurufât defterlerindeki bilgiler ışığında, 15, 16 ve 17. yüzyıllar ile 1700-1725, 1726-1750, 1751-1775, 1776-1800, 1801-1825 ve 1825-1850 yılları arasındaki zaman aralığı dikkate alınarak tasnif yapılmış ve yüzdelik dilimleri çıkarılması yoluna gidilmiştir.

Öncelikle olarak fetihten sonra ilk olarak Müslüman nüfusunun Rize merkezini yerleştirilmesi nedeniyle Rize şehir merkezinden başlamak yerinde olacaktır. Hurufât defterlerinde kaydına rastlanılan Rize merkezindeki cami/mescit sayısı 25’dir. Bu durum şehrin fethiyle birlikte kalede tesis edilen cami ile başlayan ve Cami-i Şerif Camii ile süren dini eserlerin yapım sürecinin zaman içinde köylere yayıldığını göstermektedir. Nitekim hurufât defterlerinde kayıtları bulunan bazı camilerin çok daha eski tarihlere dayandığı açıktır. Rize’de cami olarak kullanılan ilk eser, kaledeki askeri görevlilerin ibadetlerini yapması için tahsis edilen camidir. Bu ibadethanenin ardından ilk kayıtlarına 1583 tarihli tahrir defterinde rastlanılan ve kale dışında tamamı Müslümanların ikamet ettiği Mahalle-i Camii-i Şerif adlı bir mahalleden ve bu mahallede bulunan 26 hane Müslüman nüfustan bahsedilmektedir. Burada inşa edilen Cami-i Şerif Camii/Mescidi’nin, mahallede ikamet eden ve Ehl-i Sünnet Cemaatine mensup Müslümanların ibadet etmesi için inşa edildiği belirtilmektedir⁴⁹. Muhtemelen hemen hemen aynı zaman zarfında, bazı belgelerde Çarşı, bazı belgelerde Hüseyin Ağa Camii, bazı belgelerde ise Çarşı Camii demekle ünlü Hüseyin Ağa Camii olarak ifade edilen ve zamanla Orta Camii olarak meşhur olan başka bir cami daha bina edilmiştir. Bu caminin önceleri Rize Çarşısı kenarında, zamanla çarşının büyümesine bağlı olarak Rize Çarşısı ortasında kaldığı ve banisinin ise Dizdar Hüseyin Ağa olduğu arşiv vesikalarından öğrenilmektedir⁵⁰. Bunlardan başka fetihten sonra askerlerin ibadeti için yapılan Kale Camii yerine 17. yüzyılın ortalarında, 1658-1659 yıllarında Hacı Halil Ağa tarafından yeni bir cami inşa edilmiştir. Bu eserlerden başka 16. yüzyılda Emare/İslam Paşa Mahallesi’nde İslam Paşa Camii (1570-1571) bina

⁴⁹ Bostan, *a.g.e.*, s.63, 91-92, 98.

⁵⁰ Kul, *a.g.m.*, s.303.

edilirken, takip eden yüzyılda Roşı (Reşadiye) Mahallesi'nde Hacı Maden (1671-1672) ve Kuvaroz Mahallesi'nde (Gülbahar Hatun) Hacı Süleyman (1659-1660) camileri şehre kazandırılmıştır⁵¹. Yani 15. ve 16. yüzyıl tahrir defterleri, bölgedeki İslami yapılardan cami mimarisinin kalede başladığını, ardından ise günümüzde Rize Çarşısı ve İslam Paşa olarak bilinen sahada devam ettiğini ortaya koymaktadır.

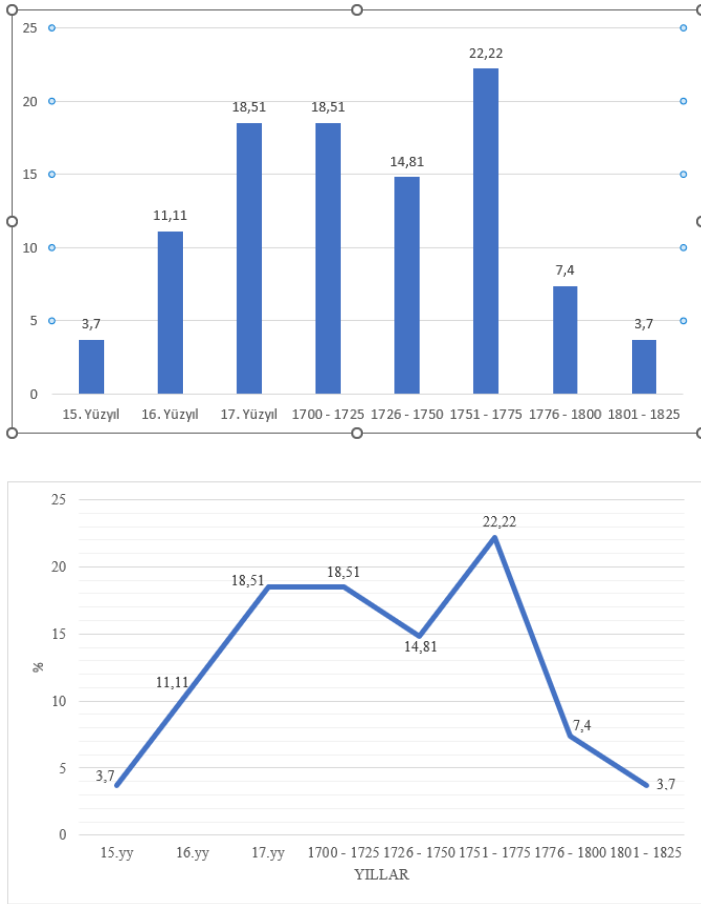
Burada şu da ifade edilmelidir ki, Rize merkezindeki mahallelerin pek çoğu coğrafi yapının etkisi ile birbirinden uzak sahalarda yerleşmiştir. Hatta hurufât defterlerindeki mahalle sayısının azlığı, dağ yamacındaki veya dağın güney kesimindeki yerleşim yerlerinin köy statüsüne sahip olmakla birlikte Rize mahalleleri içinde gösterilmesi ile alakalıdır. Bu durumun yüzyıllarca aynı kaldığı gerçeği de ortadadır. Yani Rize merkezi, yüzyıllarca bir mahalle bütünlüğüne kavuşamamış, Rize'nin etrafındaki köyler mahalle olarak kaydedilmeye devam etmiş ve şehir merkezindeki fizikî bütünlük ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir⁵².

Yüzyıl/Tarih Aralığı	Cami Sayısı	Yüzdelik Dilimi
15. Yüzyıl	1	% 3,70
16. Yüzyıl	3	% 11,11
17. Yüzyıl	5	% 18,51
1700-1725	5	% 18,51
1726-1750	4	% 14,81
1751-1775	6	% 22,22
1776-1800	2	% 7,40
1801-1825	1	% 3,70
Toplam	27	

Tablo 2: Rize Merkezinde Mevcut Cami/Mescit Sayıları ve Yapılış Dönemlerine Göre Yüzdelikleri

⁵¹ Kul, *a.g.e.*, s.128-129, 132, 137.

⁵² Kul, *a.g.e.*, s.86.

Grafik 3 ve 4: Rize Merkezinde Camilerin Yapılış Dönemlerine Göre Yüzdelikleri

Tablo 2 ve Grafik 3'den de anlaşıldığı üzere Rize şehir merkezinde yapılan cami/mescitlerin toplam sayısı 27'dir. Ancak bu camilerden biri 15. yüzyılda kaledeki askerlerin ibadetleri için yapılan Kale Camii iken, bu cami yerini 17. yüzyıl ortalarında Hacı Halil Ağa tarafından kalede inşa edilen camiye bırakmıştır. Öte yandan 16. yüzyılda Rize'ye yerleştirilen 26 hane Müslüman için yapılan Cami-i Şerif Camii ise muhtemelen küçük bir eser olması ve yakınlarında yapılan Dizdar Hüseyin Ağa/Çarşı Camii nedeniyle fonksiyonunu kaybetmiş ve 1730'lu yıllarda yeniden inşa edilmiştir. Yani aslında Rize şehir merkezinde 25 cami/mescit bulunmaktadır. Bu cami/mescitlerin yaklaşık % 34'ü 18. yüzyıl öncesine aitken, yaklaşık % 63'ü ise 18. yüzyılda hizmete açılmıştır. 19. yüzyılda şehirde bir cami yapıldığı ve bunun oranının yaklaşık % 4 olduğu anlaşılmaktadır.

Rize şehir merkezinde cami/mescitlerin yapımlarına dair bilgiler böyle iken Rize, Mapavri (Çayeli), Hemşin ve Atina (Pazar) kazalarındaki cami/mescitlerin inşa süreçleri ne zaman gerçekleşmişti? Burada bulunan cami ve mescit sayıları da benzer şekilde 18. yüzyıl ile birlikte mi yapılmaya başlamıştı, yoksa bu genelleme doğru değil miydi? Öncelikli olarak şu ifade edilmelidir ki, gerek hurufât defterlerindeki kayıtlar gerekse diğer Osmanlı arşiv vesikaları bu sayılan kazalarda da 18. yüzyıl öncesinde bazı cami/mescitlerin varlığını işaret etmektedir. Bunlardan biri Atina (Pazar) Kazası'nın merkezi olan ve Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun tarafından yaptırılan Gülbahar Hatun/Pazaryeri Camii (16. yüzyıl başları) iken diğeri Cafer Paşa tarafından Mapavri (Çayeli) Kazası'nda inşa edilen Büyükcafer Paşa/Çangar Köyü Camii'dir (1570). 17. yüzyılda ise Rize Kazası'ndaki Salahra (Çaykent) Köyü Camii (1692), Mapavri (Çayeli) Kazası'na bağlı Leroz (Büyükköy) Köyü Camii (1697) ve Hemşin Kazası'na tabi Ortaköy Camii (1691) ile ilgili kayıtlar da belgelere yansımıştır⁵³. Muhtemelen bu camilerin yapılış tarihleri daha eski de olabilir. Ancak bu dört kazadaki cami/mescitlerin haricindeki cami ve mescitlerin varlığına şimdilik hurufât defterlerindeki kayıtlardan ulaşılabilmektedir.

Aynı zamanda hurufât defterleri, köy yerleşimlerinin büyüklüğü ve nüfusunun artışı ile ilgili de bazı yorumlar yapmaya imkan vermektedir. Rize Kazası'na bağlı Salaruha (Çaykent) İveroz (Müderisler) Mahallesi, Kanboz (İslahiye-Selamet), Çaklı (Çukurlu), Salandoz (Taşhane), Atyanos (Kasarcılar-Melek) köyünün cemaatinin arttığı vurgulanırken, Hemşin Kazası'na bağlı Viçe (Yukarı Çamlıca) köyünde yer alan ve Viçe ile Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) köylerinin ortak kullanımında olan caminin yerine zamanla nüfus artışına paralel olarak Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) köyünde de bir cami inşa edilmişti⁵⁴. Tüm bu

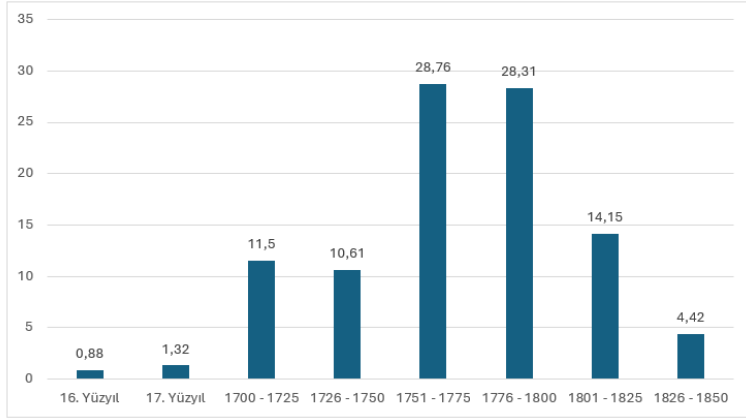
⁵³ Kul, *a.g.e.*, s.211, 192, 224, 260.

⁵⁴ Köylere bağlı mahallelerde birden fazla cami/mescit olduğu, bazı eserlerin ise mevzi olarak ifade edilen alanlarında bulunduğu hurufât defterlerinden anlaşılmaktadır. Rize Kazası ile ilgili Basalet (Aksu-Tatlısu) adlı köyündeki Mandulli Mahallesi Camii, Hos (Esentepe-Kirazdağı) Köyü mahallerinden Şimadiyoz'da Bıyıklı-zâde adlı hayırsever tarafından 18. yüzyıl sonlarında inşa edilen cami ile Salaruha (Çaykent) Köyü Eburuz? Mahallesi'nde birer cami, Silyan (Çayırılı-Yokuşlu) Köyü içinde ise biri Valarid (Aşağı Silyan) Mahallesi, diğeri Ayanos / Ayanas (Çayırılı) Mahallesi yer alan iki cami bulunmaktaydı. Bu eserlerden başka Hama (Bahattinpaşa-Çakmakçılar) ve Köhçer (Sivrikaya) köylerinde iki cami kayıtlara geçmişti. Rize Kazası'nda Mahanca'daki (Tuğlalı) eser, mevzi olarak tarif edilen bir sahadaydı. Mapavri (Çayeli) Kazası'nda, Latum (Madenli) Köyü camisinden başka bu köye bağlı Varğozlu? Mahallesi'nde başka bir cami; Atyanoz / Atyanos (Bozkale) Köyü'ne bağlı Holçe? Mahallesi'nde bir cami, Çangar Köyü Cafer Paşa camisinden başka, Cafer Paşa'nın neslinden Canan Hatun tarafından yapılan bir mescit bulunuyordu. Hemşin Kazası'nda, Berastan (Uzundere) Köyü'nde Hacı Osman ve Hacı Mehmed Ağa adlı hayırseverler tarafından inşa edilen bir cami ile Balahor (Yenice) ve Berastan (Uzundere) köylerinde olduğu belirtilen ve ahalî tarafından yapılan başka bir başka cami vardı. Öte yandan yine Hemşin'de Çinkit (Uğrak) ve Melmanat (Ak bucak) köylerinde üç cami bulunuyordu. Çutnis (Ormancık) Köyü'nde ise Çutnis (Ormancık) Köyü ile Hacı Abdullah camileri, Gumno

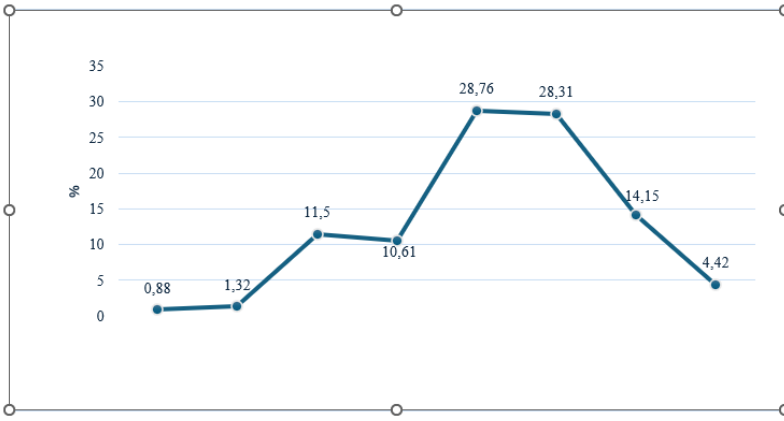
bilgilerden hareketle hurufât defterlerindeki kayıtlardan yola çıkarak cami/mescitlerin hangi dönemlerde yapıldıklarına dair 25 yıllık periyotlar içinde bir değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır.

Yıllar	16. Yüzyıl		17. Yüzyıl		1700-1725		1726-1750		1751-1775		1776-1800		1801-1825		1826-1850	
Kaza	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi
Rize	0	% 0	1	% 1,1	6	% 6,6	7	% 7,7	35	% 38,88	24	% 26,66	16	% 17,17	1	% 1,11
Mapavri	1	% 2,22	1	% 2,22	17	% 37,77	3	% 6,66	7	% 15,55	8	% 17,77	6	% 13,33	2	% 4,44
Hemşin	0	% 0	1	% 2,17	1	% 2,17	11	% 23,91	17	% 36,95	11	% 23,91	3	% 6,52	2	% 4,34
Atina	1	% 2,22	0	% 0	2	% 4,44	3	% 6,66	6	% 13,33	21	% 46,66	7	% 15,55	5	% 11,11
TOPLAM	2	% 0,88	3	% 1,32	26	% 11,50	24	% 10,61	65	% 28,76	64	% 28,31	32	% 14,15	10	% 4,42

Tablo 3: Rize, Mapavri (Çayeli), Hemşin ve Atina (Pazar) Kazalarındaki Camilerin Yapılış Tarihlerinin Yıllara Göre Dağılımı

(Yaltkaya) Köyü'nde biri Ali Çelebi adına, diğeri Hacı Mehmed tarafından inşa edilen iki cami yer almaktaydı. Mezmun (Ülkü) Köyü'nde Halid adlı kişi tarafından yapılan bir camiden başka, Mezmun, Doğancı ve Üskürt köyleri arasında, Ali bin Osman tarafından bina edilen başka bir cami daha yer alıyordu. Hemşin Kazası'na bağlı Viçe (Yukarı Çamlıca) ile Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) köylerinde iki ayrı cami kayıtlıydı. Son olarak Atina Kazası sınırlarında Başköy genel adı altında kayıtlı yerleşim yerine bağlı Tiru Mahallesi'nde Hacı Mehmed, Hotri (Kocaköprü) köyünde İsmail Efendi ve Zağnat (Derinsu) Köyü'nde ise Mustafa Paşa adlarında üç cami bulunuyordu. Sahil kenarında Kos Pilaver İskelesi'nde (Elmalık) Camii'nden başka Bakoz'da (Yamaçdere) başka bir cami daha vardı. Kul, *a.g.e.*, s.167-168, 171, 174, 185, 193-194, 202, 205, 239, 262-263, 367.

Grafik 5 ve 6: Rize, Mapavri (Çayeli), Hemşin ve Atina (Pazar) Kazalarındaki Cami/Mescitlerin Yapılış Dönemlerine Göre Yüzdelikleri

Tablo 3 ve Grafik 5 ile 6'da da görüldüğü üzere Fındıklı ilçesi haricinde günümüz Rize'yi ifade eden istatistiklerden camilerin neredeyse %57,07'lik kısmının 1750 ila 1800 yılları arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yani hurufât defterlerinde isimleri geçen 251 cami/mescitten 129'u bu dönemde yapılmıştır. Yine bu dönemi takip eden 1801-1825 yılları arasında %14,15 ve 1826-1850 döneminde ise %4,42'lik bir oranda inşa süreçleri devam etmiştir ve bu da toplamda 42 cami/mescide denk gelmektedir. Aynı zamanda bu dört kazadaki cami ve mescitlerin toplamda %75,64'lük kısmı 1750 sonrasında kayıtlara geçmiştir. Bu ise toplam 251 caminin 171'i yapmaktadır. Bu grafikler ve tabloda dikkati çeken bir diğer nokta ise Mapavri (Çayeli) Kazası'ndaki camilerin yarısına yakınının (%44,43) 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olmasıdır. Lakin burada da yine 1750-1850 dönemindeki cami ve mescitlerin yapım oranı %37,76'dır.

Tüm bu bilgilerden gerek Rize merkezi gerekse Fındıklı ilçesi hariç günümüz Rize ilinin sınırları içinde inşa edilen cami ve mescitlerin ağırlıklı olarak 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Yani Rize'nin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman nüfus yoğunluğu artan bir coğrafi saha olduğu açıktır.

Kaldı ki Bostan da bölge nüfusunun 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra artmaya başladığını ve nüfusun 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ciddi bir artış ile karşı karşıya bulunduğunu söylemektedir⁵⁵. Diğer yandan Aygün de hurufât kayıtlarına göre nüfus artışına bağlı olarak (mescid-i şerifin cemaat-i kesir olmakla) Of Kazası'ndaki köy ve mahallelerin cami ile dolmasının büyük

⁵⁵ Bostan, *a.g.e.*, s.151-152.

oranda 1730-1830 yılları arasında meydana geldiğini yazmaktadır⁵⁶. Böylece gerek avâriz ve cizye defterlerinden varılan değerlendirmeler ile Rize, Mapavri (Çayeli), Atina (Pazar), Hemşin ve Of kazaları hurufât kayıtlarından elde edilen sonuçlar, bölge nüfusun 18. yüzyıl ile birlikte artış gösterdiğini teyit etmektedir.

Sonuç

Rize ve çevresi, 1461 yılında Osmanlı sınırlarına dâhil edildikten sonra nüfus açısından büyük bir değişim geçirmiş, gayrimüslim nüfusun ikamet ettiği bölgede şenlendirme ve iskân siyaseti uygulanmıştır. Ancak bu çabaya rağmen normalde artış göstermesi gereken bölge nüfusu, 17. ve 18. yüzyıllarda düşüş yaşamıştır. Araştırmacıların veri eksikliği nedeniyle bölgedeki bu değişim hakkında yaptığı çalışmaların geçerli olup olmadığının değerlendirilmesi amacıyla yola çıkılan bu çalışmada bölgedeki camilerin çoğunluğun 1750'lerden sonra yapılmış olması gerçeğinden hareket edilmiştir. Böylece Bostan başta olmak üzere araştırmacıların avâriz ve cizye defterlerini baz alarak yaptığı değerlendirmeleri ile en geniş manada Aygün'ün Of Kazası örneği temelinde hurufât kayıtları üzerinden yürüttüğü iskan değerlendirmelerine cami ve mescitlerin yapılış dönemleri üzerinden bir pencere açılmıştır. Tüm bu bilgiler ışığında Bostan'ın da nüfus istatistiklerinde verdiği üzere Rize şehrinin gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak yaşadığı bir yerleşim yeri olduğu, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye Müslümanların yerleştirildiği, özellikle Celalî isyanlarının bir neticesi olarak ortaya çıkan karışıklıklardan dolayı nüfusun 17. yüzyıl boyunca olumsuz etkilenecek gayrimüslim nüfus başta olmak üzere bölge nüfusunda ciddi bir azalış meydana geldiği, bununla birlikte 18. yüzyıl içinde yeniden şenlenmeye başladığı, 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında nüfusunun giderek arttığı bilgisi, cami ve mescitlerin yapımı ile ilgili kayıtlarla da örtüşmektedir.

Şu da ilave edilmelidir ki, Doğu Karadeniz'deki diğer yerleşim yerlerine benzer bir şekilde Rize'nin de makûs kaderinin göç olduğu, çayın etkisi ile bunun yavaşladığı, hatta uzun yıllar sorun olmaya devam eden insan kaybının bir nebze olsun azaldığı söylenebilir. Ayrıca Pontus meselesinin arka planında bölgedeki Rum nüfusun yoğunluğu üzerinde yapılan ama bilimsellikten uzak çalışmaların olduğu da malumdur. Bu nedenle özellikle 19. yüzyıl öncesi bölge nüfusu hususunda daha fazla veriye ve daha farklı değerlendirmelere ihtiyaç olduğu gerçeği göz önüne alındığında bu çalışmanın bir nebze olsun araştırmacılara bir perspektif kazandıracağı düşünülmektedir.

⁵⁶ Aygün-Açık-Şimşek, *a.g.e.*, s.4; Aygün, *a.g.e.*, s.9, 69.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) (İstanbul)

Cevdet Dahiliye : 370.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) (Ankara)

Hurûfât Defterleri: 119-213, 462-86, 530-147, 531-129, 532-131, 532-136, 533-126, 534-154, 535-114, 536-97, 541-97, 545-23, 548-47, 549-38, 549-38, 558-144, 559-30, 559-65, 560-24, 560-79, 561-30, 561-82, 562-57, 562-86, 563-77, 563-90, 564-26, 565-210, 568-240, 569-104, 569-66, 1048-102, 1050-65, 1058-74, 1059-64, 1060-123, 1062-169, 1066-77, 1070-80, 1072-74, 1073-153, 1084-52, 1087-21, 1088-30, 1090-66, 1090-67, 1091-17, 1091-36, 1093-56, 1095-78, 1096-96, 1117-36, 1119-213, 1119-43, 1128-2, 1131-92, 1133-35, 1135-108, 1139-176, 1139-22, 1140-152, 1140-370, 1140-52, 1140-83, 1142-48, 1143-118, 1144-73, 1145-136, 1145-167, 1146-33, 1146-54, 1148-102, 1148-134, 1148-42, 1149-32, 1149-46, 1150-37, 1150-65, 1151-111, 1151-77, 1152-29, 1154-45, 1154-66, 1155-181, 1155-56, 1156-57, 1157-100, 1157-101, 1157-103, 1157-37, 1158-130, 1160-51, 1160-54, 1160-56.

2. Kitap ve Makaleler

ALKAN, Mustafa, “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2010, C: IV/I, s.825-842.

AYGÜN, Necmettin-Açık, Turan-Şimşek, Eyyub, *Trabzon Hurufat Defterleri (Vakıflar ve Görevlileri 1691-1835)*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2019.

AYGÜN, Necmettin, *Of Kazası'nda Dinî Yapılar ve Görevlileri Of'un İskân Tarihine Hurufat Kayıtları'nın Katkısı*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2021.

BARKAN, Ömer L., “*Tarihi Demografik Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*”, TM, X, İstanbul 1953, s.1-26.

BARKAN, Ömer L., *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C: I, Ankara 1988.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Avârız”, *İA.*, C: II, Eskişehir 2001, s.13-19.

BAYKARA, Tuncer, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990.

BIJİSKYAN, P. Minas, *Pontos Tarihi-Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çev. Hrand D. Andresyan, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul 1998.

BILGIN, Mehmet, *Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

BOSTAN, İdris, “Rize”, *DİA*, c.35, İstanbul 2008, s.147-151.

BOSTAN, M. Hanefi, “Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed. Veysel Usta, Ankara 2007, s.125-152.

BOSTAN, M. Hanefi, “XVII.Yüzyıl Avârız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı”, *XIV.Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 2005, C: II/I, s.413-429.

BOSTAN, M. Hanefi, “Yavuz Sultan Selim’in Şehzâdelik Dönemi (1487-1512)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S: 40 (Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı), İstanbul 2019, s.1-86.

BOSTAN, M. Hanefi, *Rize’nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002.

DEMİRCİ, Süleyman, “Osmanlı’da Devlet, Toplum ve Ekonomi: XVII. Yüzyılda Trabzon Eyaletinin Avârızhâneleri ve Vergi Miktarları Üzerinde Gözlemler”, *CİÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri Trabzon:18-23 Eylül 2006*, Haz. Kenan İnân-Yücel Dursun, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2011, s.543-555.

DURSUN, Yücel, “Küçük Bir Köyden Bir İlçeye, Arsin’in Tarihi Serüveni”, *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, ed. Çoşkun Erüz, Artı6 Medya Yayıncılık, Ankara 2019, s.39-62.

EMECEN, Feridun, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul 1991, s.143-156.

FIRAT, Bilge, *Rize’de Sosyal Hayat ve Asayiş Sorunları (1663-1774)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Rize 2024.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, XXVI/102, Ankara 1962, s.293-337.

GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1964.

GÜNDAY, Dünder, “Tahrir Defterleri ile Mukataa Defterleri Arasında Bir Mukayese”, *POF*, C: 27, Sarajevo 1979, s.277-282.

İLHAN, Mehmed Mehdi, “Tapu Tahrir Defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar”, *ERDEM*, C: VII, S: 19 (1991), Ankara 1993, s.263-270.

İNALCIK, Halil, “Ottoman Social and Economic History: A Review”, *I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, ed. Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara 1980, s.1-20.

KOÇ, Yunus, “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *TALİD*, C: III, S:6, İstanbul 2005, s.161-210.

KUL, Eyüp, “Osmanlı Fethinin Akabinde Trabzon Sancağı’na Bağlı Rize’nin Kurulduğu Yer Neresidir?”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon*, I, ed. Temel Öztürk-Arif-Koday-Şefik Memiş-Muhammet Şen, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Trabzon 2023, s.295-314.

KUL, Eyüp, “Rize Kalesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: XV, S: 58, Yaz 2018, s.26-49.

KUL, Eyüp, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020.

MEMİŞ, Şerife Eroğlu, “Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâmçe Defterlerinde Yer Alan Vakıf Kurumları Dışındaki Atamaların Kazâ-yı Kudüs-i Şerif Örneğinde İncelenmesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 39, Ankara 2016, s.75-104.

NEDKOFF, Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, C: VIII, S:32, Ankara 1944, s.599-652.

ÖZ, Mehmet- Acun, Fatma, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâız Defteri (1642-43 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C: VII, Ankara 2008.

ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, İstanbul 2010, C:39, s.425-429.

ÖZEL, Oktay, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1999, C: III, s.735-743.

ÖZTÜRK, Temel, “XIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız Ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 5, S:5, 2008, s.93-112.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

SEZGIN, İbrahim, “XVII.Asırda Of Kazâsının Nüfusu”, *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon 2002, C: I, s.151-159.

TEMEL, Eşref, “Hurufât Defterleri’ne Göre XVIII.-XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.124-164.

TOSUN, Miraç, *Trabzon’da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Serander Yayınları, Trabzon 2018.

ULUÇAY, Çağatay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?”, *Tarih Dergisi*, C: 6, S: 9, İstanbul 1954, s.53-90.

ÜNAL, Mehmet Ali, “1056/1646 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, S: 199, Ankara 1987, s.119-129.

EKLER

Ek 1: Rize Merkezindeki (Nefs) Camiler, Camilerin Bulunduğu Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Yapılış Tarihleri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁵⁷

Caminin Bulunduğu Yerin Eski ve Yeni Adları	Cami Adı	Banisi	Yapılış Tarihi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
?	Ayşe Hatun Camii	Mataracı-zâde Hüseyin Ağa/Ayşe Hatun	?	1776
Babik (Tophane) Mah.	Attar Hacı Osman Camii	Attar Hacı Osman	?	1767
Haldoz (Bağdadlı) Mah.	Bağdadlı Hacı Osman Camii	Bağdadlı Hacı Osman Ağa	?	1704
?	Başçılar Mescidi	?	?	1698
?	Çolak Hacı Ahmed Mescidi	Çolak Hacı Ahmed	?	1755
Rize Çarşısı	Dizdar Hüseyin Ağa Camii/Orta Camii	Dizdar Hüseyin Ağa	?	1668
?	Hacı Abdalbaki Camii	Hacı Abdalbaki	?	1701
Yaka (Emineddin) Mah.	Hacı Ahmed Pir Camii	Hacı Ahmed Pir	?	1726
Akrotül (Camiönü) Mah.	Hacı Ahmed Camii	Hacı Ahmed	1697-1698	1732
Kale Mah.	Hacı Halil Ağa Camii	Hacı Halil Ağa	1658-1659	1767
Roşi (Reşadiye) Mah.	Hacı Ma'dan/Maden Camii	Hacı ve Oğlu Hacı Ahmed	1671-1672	1688
Kuvaroz (Gülbahar) Mah.	Kuvaroz (Gülbahar) Mahallesi Camii	?	?	1773
Kuvaroz (Gülbahar) Mah.	Hacı Süleyman Camii	Hacı Süleyman	1659-1660	1694
İskelehane	İskelehane/Yalı Camii	?	?	1773
Emare (İslampaşa) Mah.	İslam Paşa Camii	İslam Paşa	1570-1571	1692

⁵⁷ VGMA, Defter No: 1160-56; VGMA, Defter No: 1140-152; VGMA, Defter No: 1119-43; VGMA, Defter No: 1091-17; VGMA, Defter No: 1128-2; VGMA, Defter No: 1139-22; VGMA, Defter No: 1088-30; VGMA, Defter No: 1142-48; VGMA, Defter No: 1090-66; VGMA, Defter No: 1090-67; VGMA, Defter No: 1117-36; VGMA, Defter No: 1087-21; VGMA, Defter No: 1093-56; VGMA, Defter No: 1084-52; VGMA, Defter No: 1158-130; VGMA, Defter No: 1096-96; VGMA, Defter No: 1095-78; VGMA, Defter No: 548-47; VGMA, Defter No: 565-210; VGMA, Defter No: 545-23; VGMA, Defter No: 541-97; VGMA, Defter No: 568-240; VGMA, Defter No: 549-38.

Kankalanoz (Yağlıtaş) Mah.	Kankalanoz (Yağlıtaş) Mahallesi Camii	Mahalle Sakinleri	?	1775
Rize Çarşısı	Kapudan Ali Paşa Camii/Taşçıoğlu Camii	Cezayirli Kaptan Ali Paşa	1718-1719	1734
Rize Çarşısı	Malkoçoğlu Hacı Hasan Camii	Malkoçoğlu Hacı Hasan	?	1735
Emare Mah.	Müftü Hacı Mehmed Efendi Camii	Müftü Mehmed Efendi	?	1703
Kuvaroz (Mandil) Mah.	Hacı Mehmed Mescidi	Hacı Mehmed Efendi	?	1740
Paşayan (Çarşı) Mah.	Paşayan (Çarşı) Mahallesi Mescidi	Habib-zâde Hacı Mustafa	?	1734
Pindoz (Değirmendere) Mah.	Pindoz (Değirmendere) Mahallesi Camii	Mahalle Sakinleri	1785-1786	1778
?	Saklınar? Mahallesi Camii	Mahalle Sakinleri	?	1825
Pazarbaşı	Tuzcu-zâde Seyyid Hacı Mehmed Camii	Tuzcu-zâde Seyyid Hacı Mehmed	?	1795
Nefs-i Rize Köyü	Şeyh Camii	Hacı Muhammed	1711-1712	1726

Ek 2: Rize Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildiği İlk Tarih⁵⁸

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Anbarlık (Ambarlık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1762
Andra (Hurmalık-Kayabaşı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1765
Andon (Küçükçayır) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1787
Aspet (Fethiye Köyü) Camii	?	1766
Atyanos (Kasarcılar-Melek) Köyü Camii	?	1794
Arahor? Köyü Camii	Hacı Ali	1796
Aron (Sütlüce) Köyü Camii	Hüseyin, Mehmed ve Hacı Mehmed	1765
Arğalavoz (Yanıktaş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1755
Askoroz (Engindere) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1814

⁵⁸ VGMA, Defter No: 1160-56; VGMA, Defter No: 1140-152; VGMA, Defter No: 1119-43; VGMA, Defter No: 1091-17; VGMA, Defter No: 1128-2; VGMA, Defter No: 1139-22; VGMA, Defter No: 1088-30; VGMA, Defter No: 1142-48; VGMA, Defter No: 1090-66; VGMA, Defter No: 1090-67; VGMA, Defter No: 1117-36; VGMA, Defter No: 1087-21; VGMA, Defter No: 1093-56; VGMA, Defter No: 1084-52; VGMA, Defter No: 1158-130; VGMA, Defter No: 1096-96; VGMA, Defter No: 1095-78; VGMA, Defter No: 548-47; VGMA, Defter No: 565-210; VGMA, Defter No: 545-23; VGMA, Defter No: 541-97; VGMA, Defter No: 568-240; VGMA, Defter No: 549-38.

Basalet (Aksu-Tatlısu) Köyü Camii	Köy Ahalisi / Hacı Mahmud	1731
Baselet (Aksu-Tatlısu) Köyü Mandullı Mah.	Mahalle Sakinleri	1806
Çaklı (Çukurlu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1803
Çeler (Kuruköy) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1795
Çiklenar (Sarayköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1818
Ethone (Gündere) Köyü Camii	Hacı Mahmud Bin İsmail	1734
Filargoz (Topkaya) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1818
Fosa (Köprülü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1768
Ğoloz (Kendirli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1765
Goncuvaniye (Denizgören) Köyü Camii	?	1766
Göl Köyü Camii	?	1712
Harvel (Güzelköy) Köyü Camii	Arab-zâde Abdullah Çelebi	1774
Hancı (Sandıktaş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1777
Hama (Bahattinpaşa-Çakmakçılar) Köyü Camii	?	1779
Hama (Bahattinpaşa-Çakmakçılar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1809
Hızır Köyü Camii	Seyyid Hasan	1773
Hos (Esentepe-Kirazdağı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1758
Hos (Esentepe-Kirazdağı) Köyü Camii Şimadiyoz Mah. Camii	Bıyıklı-zâde Mustafa	1797
Homeze (Demirkapı) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1700
İsahur (Düzköy) Köyü Camii	Hacı Ali	1769
İsteftar/Seftar (Yolbaşı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1758
İverisiye/İveris (Müderisler) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1765
Kars Köyü Camii	?	1777
Kalamoz (Akpinar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1802
Kapnes Köyü Camii	Köy Ahalisi	1777
Kaçaran (Zincirliköprü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1767
Kafkame (Çağrankaya) Köyü Camii (Uzun Ahmed Camii)	Uzun Ahmed Camii	1767
Kandeva (Kırklartepesi) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790
Kamenit (Kavaklı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1755
Kanboz (İslahiye-Selamet) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1816
Kapse (Ayvalık-İhlamur) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1773
Kolad? Köyü Camii	Ekşi-zâde İbrahim Ağa Bin Hacı Mehmed Ağa	1765
Koliça (Subaşı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1795
Kozluca Köyü Camii	Köy Ahalisi	1826
Komes (Şimşirli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1800

Köhçer (Sivrikaya) Köyü Camii	Ekşi-zâde Mustafa Ağa	1797
Liparit (Yalıköy) Köyü Camii	?	1760
Mağaloz (Tersane) Köyü Camii	Ahmed	1777
Mahanca (Tuğlalı) Köyü Camii	İsmail	1798
Malize Köyü Camii	Köy Ahalisi	1803
Malpet (Ereklimanı/Eriklimanı) Köyü Camii/ Mescid-i Cedid Camii	Köy Ahalisi	1771
Manle (Kıralı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1792
Masi (Hazar) Köyü Camii	?	1755
Mavrant (Kalecik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1726
Mize (Rüzgârlı) Köyü Camii	Süleyman	1763
Muskas (Çeşmeköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1795
Ohte/Uhte Köyü Camii	Hacı Mahmud	1771
Pelaymanoz (Çakmakçılar-Bahattinpaşa) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1808
Peres Köyü Camii	Hacı Ahmed	1732
Petran (Meşeköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Ruspa (Uzankaya) Köyü Camii	Hacı Mustafa	1756
Pilakorum (Cevizlik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1804
Salarha (Çaykent) Köyü Camii	?	1692
Salaruha (Çaykent) Köyü İveroz (Müderisler) Mah. Camii	?	1787
Salandoz (Taşhane) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Sarandinoz (Yemişlik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790
Seveloz (Ali Paşa) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1770
Setoz/Sitoz (Kıbledağı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1814
Sıkrik (Azaklıhoca-Çaycılar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1762
Sılan (Çayırılı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1723
Silyan (Çayırılı-Yokuşlu) Köyü Valarid (Aşağı Silyan) Mahallesi Camii	Köy Ahalisi	1763
Silyan (Çayırılı-Yokuşlu) Köyü Ayanos/Ayanas (Çayırılı) Mahallesi Camii	Köy Ahalisi	1774
Sinoz (Kömürcüler) Köyü Camii	Hacı Mehmed	1732
Sivame (Hüseyin Hoca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1794
Tivranoz (Geçitli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1773
Töhlü Köyü Camii	Köy Ahalisi	1772
Tulun (Taşçılar) Köyü	Ali Bin İsmail	1775
Uma (Ortapazar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1800
Vane (Ilıca) Köyü Camii	Ali	1726
Vandri (Çağlayan) Köyü Camii	Hafız Hasan Ağa	1723

Varda (Güneyce) ve Gannuz Köyleri Camii	?	1791
Varda (Güneyce) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1819
Velku (Dereköy) Köyü Camii	İsmail	1797
Virankoz/Varankoz (Fıçıcılar) Köyü Camii	?	1761
Yaskird? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1755
Yere Akar/Yerekad? Köyü Camii	Hüseyin Efendi	1760
Zavendik (Çiftlikköy/Büyükçiftlikköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1813
آدمقور	Köy Ahalisi	1804
دروغیہ المودل دروغیہ	Hacı Ebu Bekir Ağa ve Uzun Süleyman	1731
دروغیہ المودل دروغیہ	?	1724
دروغیہ المودل دروغیہ	Mehmed Emin	1705

Ek 3: Mapavri (Çayeli) Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁵⁹

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Ahrikos? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1766
Arpik (Şirinköy-Musadağı) Köyü Camii	Hacı Mustafa	1733
Apanconoz (Ketenli) Köyü	Ahmed Bin Hasan	1830
Atyanoz/Atyanos (Bozkale) Köyü Camii	Hacı İbrahim	1723
Atyanoz/Atyanos (Bozkale) Köyü Holçe? Mahallesi Camii	Köy Ahalisi	1827
Balohor (Yenice) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790

⁵⁹ VGMA, Defter No: 1160-54; VGMA, Defter No: 1140-370; VGMA, Defter No: 1157-100; VGMA, Defter No: 1119-213; VGMA, Defter No: 1091-136; VGMA, Defter No: 1139-176; VGMA, Defter No: 1145-136; VGMA, Defter No: 1145-137; VGMA, Defter No: 1148-102; VGMA, Defter No: 1135-108; VGMA, Defter No: 1146-33; VGMA, Defter No: 1149-32; VGMA, Defter No: 1156-57; VGMA, Defter No: 1150-37; VGMA, Defter No: 1154-45; VGMA, Defter No: 1151-77; VGMA, Defter No: 1115-56; VGMA, Defter No: 558-144; VGMA, Defter No: 562-57; VGMA, Defter No: 561-30; VGMA, Defter No: 560-24; VGMA, Defter No: 569-66; VGMA, Defter No: 563-90; VGMA, Defter No: 559-30.

Çangar-Çunkar/Menahorid-i Büzürk/Büyük Cafer Paşa Köyü Cafer Paşa Camii	Cafer Paşa/Cafer Bey	1583
Çangar-Çunkar/Menahorid-i Büzürk/Büyük Cafer Paşa Köyü Canan Hatun Mescidi	Canan Hatun	1725
Çilingir Köyü Camii	Köy Ahalisi	1764
Çoncık (Taşpınar-Aktaş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1806
Çozi? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1703
Ğodri (Dağınıksu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1779
Ğotoz (Pekmezli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1820
Gürgen Köyü Camii	Köy Ahalisi	1704
İşruz (İşbiruz) Köyü Camii	?	1776
Sahilde Hacı Ömer Camii	Hacı Ömer	1716
Hazavit (Ulucami) Köyü Camii	Vakıf	1743
Hamalyoz (Balıkçılar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1763
Kabahor (Gölyayla) Köyü Hacı Osman Mescidi	Hacı Osman	1750
Kaluhuraf (Kiremitköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1802
Komika (Küçüktaşhane) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1731
Korhan Köyü (Potamya Deresi) Camii	Hüseyin	1704
Kuriloz (Adacami) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1822
Kuzandinoz (Taşlık-Kurtuluş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1768
Latum (Madenli) Köyü Molla Bekir Camii	Molla Bekir	1720
Latum (Madenli) Köyü Varğozlu? Mahallesi Camii	Mahalle sakinleri	1805
Leroz (Büyükköy) Köyü Camii	Mustafa	1697
Lestenkoz (Taşköprü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1796
Mağloz (Camıdağı) Köyü Camii	?	1721
Mamul (Kesmetaş) Köyü Camii	Mustafa Kızı Fatıma Hatun	1753
Martova Köyü Camii	Müftü Hacı Mehmed Efendi	1720
Maşer Köyü Camii	Hacı Mehmed	1719
Merdane? Köyü Camii	Müftü Mehmed Efendi	1721
Mirakaloz (Hamidiye) Köyü Camii	?	1767
Murciva (Yenipazar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1801
Pazaryeri Halu? Köyü Camii	Hacı Hasan	1796
Perkam (Demirhisar) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1719
Raşod (Çeşmeli-Karaağaç) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1759
Ruspa (Muradiye) Köyü Camii	?	1723
Palodya (Beyazsu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1787
Ruslar Köyü Cennet Hatun Mescidi	Cennet Hatun	1706

Taşözü Köyü Camii	?	1714
Vela/Veyla (Veliköy) Köyü Camii	Osman Bin Hasan	1790
Yeniköy Köyü Camii	?	1776
	Müftü Hacı Mehmed Efendi	1725

Ek 4: Hemşin Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁶⁰

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Arablı Köyü (Aşağıköy?) Camii	Hacı Ahmed	1721
Badara (Bahar), Zuğa (Çamlıtepe) ve Tepan (Bilen) Köyleri Camii	Köy Ahalisi/Hacı İbrahim	1769
Balohor (Yenice) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1797
Babik (Çukurluhoca) Köyü Camii	Şahin-zâde Osman	1798
Başhemşin (Ortaklar) Köyü Camii	Alaybey-zâde Ömer Ağa	1732
Bedul/Bodullu (Mutlu Mahallesi) Düzü/ Yeniköprübaşı Mevkii Hacı Mehmed Camii	Balta Hacı Mehmed	1792
Berastan (Uzundere) Köyü Camii	Hacı Osman ve Hacı Mehmed Ağa	1772
Berastan (Uzundere) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1754
Çanova/Çaniva (Nurluca) Köyü Camii	Hasan Bin Hüseyin	1790
Çat (Çatköy) Köyü Camii	Numan Bin Hüseyin/Habib bin	1766
Cimil (Cimilbaşköy) Köyü Hacı Osman Ağa Camii/Ortaköy Camii	Hacı Osman Ağa/Köy ahalisi	1781
Çinciva (Şenyuva) Köyü	Şeyh Hüseyin Efendi	1796
Çinkit (Uğrak) Köyü Hacı Ali Camii	Hacı Ali	1732
Melmanat (Ak bucak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1741
Çinkit (Uğrak) ve Melmanat (Ak bucak) Köyü Hacı Osman ve Hacı İbrahim Camii	Hacı Osman ve Hacı İbrahim	1775
Çutnis (Ormancık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1763

⁶⁰ VGMA, Defter No: 1160-51; VGMA, Defter No: 1131-92; VGMA, Defter No: 1145-167; VGMA, Defter No: 1148-134; VGMA, Defter No: 1152-29; VGMA, Defter No: 1146-54; VGMA, Defter No: 1149-46; VGMA, Defter No: 1150-65; VGMA, Defter No: 1154-66; VGMA, Defter No: 1151-111; VGMA, Defter No: 1155-81; VGMA, Defter No: 564-26; VGMA, Defter No: 562-86; VGMA, Defter No: 561-82; VGMA, Defter No: 560-79; VGMA, Defter No: 569-104; VGMA, Defter No: 563-77; VGMA, Defter No: 559-65.

Çutnis (Ormancık) Köyü Hacı Abdullah Camii	Hacı Abdullah	1789
Dobira Holco Katon (Aşağı Şimşirli) Köyü Camii	Ömer Ağa/Köy ahalisi	1741
Elovit, Meydan, Çat (Yaylaköy/Çat/ Meydan) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774
Gumno (Yaltkaya) Köyü Ali Çelebi Camii	Ali Çelebi	1732
Gumno (Yaltkaya) Köyü Arslan oğlu Hacı Mehmed Camii	Hacı Mehmed bin Arslan	1830
Hahunç (Çataldere) Köyü Camii	Mustafa	1780
Holco (Kaplıca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774
İncirli (Yaltkaya) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1782
Kale-i Bâlâ Köyü Camii	Hacı Kamil/Mataracı-zâde İbrahim Ağa	1736
Kamnos (Ekmekçi) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1781
Kodince? Köyü Camii	?	1737
Koluna (Zilkade) Köyü Camii	Mehmed	1806
Kuşiva (Yolkıy) Camii	?	1768
Livik (Güroluk) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1746
Makributam (İncesu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1776
Makrevis (Konaklar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1764
Mesahor (Kaptanpaşa) Köyü Camii	Süleyman, Mehmed, İbrahim ve Mustafa Bin Mustafa	1762
Mezmun (Ülkü) Köyü Camii	Halid Bin Mehmed	1814
Mezmun (Ülkü) Köyü Camii	Ali bin Osman	1830
Mikron Kavak (Kavak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1746
Mollaveys (Ülkü) Köyü Camii	Hacı Ali Ağa Oğlu Hacı Abdullah	1774
Müslümanay Köyü Camii	Köy Ahalisi Köy ahalisi	1774
Ortaköy Camii	Köy Ahalisi	1691
Ortan Köyü Camii	Köy Ahalisi	1766
Parmaksız Köyü Camii	Köy Ahalisi	1739
Sert Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774
Tezina (Akyamaç) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1768
Toletliç? Köyü Camii	Hacı Abdî Ağa	1815
Viçe (Yukarı Çamlıca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1746
Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774

Ek 5: Atina (Pazar) Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁶¹

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Ahkevat? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1804
Akarşivat? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1825
Apso (Suçatı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1771
Aranas (Darlı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Avenler? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1776
Bakoz (Yamaçdere) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1809
Başköy Tiru Mahallesi Hacı Mehmed Camii	Hacı Mehmed	1736
Başkö Hotri (Kocaköprü) Köyü İsmail Efendi Camii	İsmail Efendi	1760
Başköy Zağnat (Derinsu) Köyü Mustafa Camii	Mustafa	1796
Belirtilmemiş	Fatıma Hatun	1713
Belekvaran? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Ciğetöre (Boğazlı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1794
Çokilvat Köyü Ekşi Hacı Mustafa Camii	Ekşi Hacı Mustafa Bin Mehmed	1755
Dutğe (Tunca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1738
Kos Pilaver İskelesi (Elmalık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Guvand (Çayırüzü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1824
Çuvant (Dağvat Kolu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Haku (Şehitlik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793

⁶¹ VGMA, Defter No: 1133-35; VGMA, Defter No: 1143-118; VGMA, Defter No: 1144-73; VGMA, Defter No: 1073-153; VGMA, Defter No: 1062-169; VGMA, Defter No: 1072-74; VGMA, Defter No: 1058-74; VGMA, Defter No: 1059-64; VGMA, Defter No: 1066-77; VGMA, Defter No: 530-147; VGMA, Defter No: 531-129; VGMA, Defter No: 532-136; VGMA, Defter No: 532-132; VGMA, Defter No: 533-126; VGMA, Defter No: 534-154; VGMA, Defter No: 535-114; VGMA, Defter No: 536-97.

Hançkun (Alçılı) Köyü Camii	Ahmed Ağa	1799
Hudisa (Kesikköprü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1834
İnceucu? Köyü Camii	Musa Bin Ahmed	1830
Kala Köyü Camii	Hacı İbrahim-zâde Ali	1791
Kemer Köyü Camii	Mehmed Bin İbrahim	1769
Komilo (Muratköy) Köyü Camii	?	1761
Kuzika (Elmalık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1806
Lamgo (Yücehisar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Larus? Köyü Camii	Ali Bin İbrahim	1796
Mekaliskirit (Dikkaya) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1808
Melmanat Su (Ak bucak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790
Muttafi (Gündoğan) Köyü Camii	Hacı Mustafa	1794
Natokame Köyü Camii	?	1798
Okkordule Artasın (Mısırlı) Köyü Camii	Ekşioğlu	1777
Pazaryeri (Pazar Merkez) Camii	Ayşe Gülbahar Hatun	1515
Poliden? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1810
Şangul (Doğanay) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1799
Setherun? Limanı	Köy Ahalisi	1826
Suhesete? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1834
Tavalvat (Tütüncüler) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Temerhevat? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Tolıkçet (Duygulu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1806
Venek (Örnek) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1713
Zğem-i Ulya (Yukarı Durak) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1736
Zğem (Aşağı Durak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1772
Zato Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
مخدومستان	Mehmed Emin ve İbrahim	1795